

PENTRU O ISTORIE A ALIMENTAȚIEI: NOI DOCUMENTE PRIVIND CULTURA CARTOFILOR ÎN CRIȘANA ÎN A DOUA PARTE A SECOLULUI AL XVIII-LEA

Cristian APATI*,
Ioan CIORBA **

FOR A HISTORY OF ALIMENTATION: NEW DOCUMENTS ABOUT THE CULTIVATION OF POTATOES IN CRIȘANA IN THE 2ND PART OF THE XVIII CENTURY

Abstract

This article is based on two unpublished directives identified in The National Archives – The Branch of Bihor County, about the cultivation of potatoes and the authority's actions for that purpose. Present documents belong to a longer series, which was already published by Ed. I. Găvănescu in a work, printed in 1940. For a better understanding of these, I found helpful to present in *Anexe* these documents too, because all of them aggregated unfold the sustained efforts about the spreading of this plant into rustic world of Crișana, in the 2nd part of the XVIII century.

Key words: the 2nd part of the XVIII century, Bihor County, History of alimentation, Cultivation of potatoes, Unpublished directives.

Transformările multiple pe care scrisul istoric le-a suferit în ultimele decenii, mult impulsionate de apariția revistei *Annales* cu variatele sale titluri, au condus la o dilatare continuă a ceea ce am putea numi ca fiind „teritoriul istoricului” (expresie pusă în circulație de E. Le Roy Ladurie). Dinspre domenii tradiționale, precum istoria politică, militară etc., centrul de greutate a început să se deplaseze înspre alte problematici, viteza sporită cu care s-au desfășurat lucrurile făcându-i pe unii să vorbească chiar de existența unor adevărate „mode” în domeniul istoriei, dominată în opinia susținătorilor acestei idei de istoria mentalităților și de cea a vieții materiale (cu accent pe antropologia fizică, demografie, tipuri de comportamente sexuale etc.).

Conștienți că orice societate se dezvoltă strâns legată de un număr de componente precum cea biologică, cosmologică, istorică sau fiziologică¹, tot mai mulți istorici au început să consacre istoriei alimentației un interes în continuă creștere². Preocupările istoriografiei românești din secolul XX vizavi de acest aspect, oricum nu însemnate din punct de vedere cantitativ, au fost curmate brusc odată cu instaurarea regimului comunist (când abordarea se va

* Direcția Județeană Bihor a Arhivelor Naționale, cristianapati@yahoo.com.

** Primăria Municipiului Oradea, ciorbaionut@yahoo.com.

¹ D. G. Georgesco, *Considerations sur l'alimentation de la population paysanne en Roumanie*, în *Mèlanges D. Gusti. XXV ans d'enseignement universitaire (1910-1935)*, București, 1936, p. 180.

² Problema se cerea cu atât mai rapid pusă în discuție cu cât aspecte precum cel de față, sau cel al modului în care oamenii de odinioară se îmbrăcau, se odihneau, a băuturilor pe care le consumau etc., nu fuseseră anterior aproape deloc sondate (Fernand Braudel, *La dynamique du capitalisme*, Paris, 1985, p. 17). Apelul lansat de revista *Annales* în 1961 în favoarea unei istorii a comportamentelor alimentare își va găsi un răspuns, de pildă, în ultima apariție din anul 1969 și în numărul 2-3 din 1975, ce vor grupa mai multe articole consacrate acestui domeniu.

face aproape exclusiv pe calea etnografiei), readucerea lui în atenția cercetătorilor survenind abia după anul 1989.

Adevărată „plantă de civilizație”, după cum se exprima Fernand Braudel, cartoful, prin întreg ansamblul de stereotipii mentale pe care l-a generat³ și prin ponderea sa în echilibrarea regimului alimentar a secolului al XVIII-lea, a stat nu de puține ori în centrul multor investigații istorice. Adus din America foarte probabil la începutul veacului al XVI-lea⁴, a cunoscut o generalizare greoaie, în pofida certelor avantaje pe care le prezenta⁵. Puțin luate în serios de cei ce aparțineau „vechiului regim biologic”⁶ (în bucătăria ardelenescă a început să intre în componența ciorbelor în urma sfeclei, guliilor, conopidei, morcovilor, țelinei, ridichilor, pătrunjelului, păstârnacului, a verzei nemțești sau roșii etc.⁷), acestea au început să fie reactualizate în ultimii ani, mulți istorici fiind tentați să creadă că, într-o anumită măsură, până și spectaculoasa creștere demografică a secolului al XVIII-lea⁸ se leagă în proporții deloc de neglijat și de acest aspect⁹.

Destinul cartofului în spațiul lumii rurale transilvănene în perioada de timp supusă atenției noastre a fost în mare parte identic cu cel din celelalte părți ale Europei, cu deosebirea unei generalizări mai târzii însă¹⁰. Ca și în Germania sau Austria, de pildă, a trebuit să treacă prin obligatorii stadii de experiență în feritul cadru al grădinilor particulare¹¹, și să beneficieze de

³ Pentru discuția asupra lor, vezi: Barbu Ștefănescu, *Tehnică agricolă și ritm de muncă în gospodăria țărănească din Crișana (sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea)*, vol. I, Oradea, 1995, p. 231-232.

⁴ Titus Catelly, *Cartoful, banalitate sau miracol?*, București, 1988, p. 38; în opinia lui Fernand Braudel însă, adevărata istorie europeană a acestuia începe abia la sfârșitul anilor 1500, mai cu seamă atunci când câțiva tuberculi sunt încredințați botaniștilor John Gerarde și Charles de l'Excluse (Fernand Braudel, *L'identite de la France*, Paris, 1986, p. 654).

⁵ Sub raport cantitativ s-a calculat, de pildă, că pot produce pe o suprafață de teren egală de 3 ori mai mult decât culturile cerealiere (Werner Rösener, *Țăranii în istoria Europei*, Iași, 2003, p. 167).

⁶ Fernand Braudel, *Structurile cotidianului: posibilul și imposibilul*, vol. I, București, 1984, p. 94-98.

⁷ Susana Andea, Avram Andea, *Înnoiri ale alimentației din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, în *Societate și civilizație. Profesorului universitar dr. Marcel Știrban la împlinirea a șapte decenii de viață*. Volum îngrijit de Călin Florea și Ciprian Năprădean, Târgu Mureș, 2002, p. 557-558.

⁸ Secol care, cel puțin în primele sale decenii, a continuat să fie dominat pe vaste spații de o economie stagnantă (Matthew Anderson, *L'Europe au XVIII-e siècle*, Paris, 1968, p. 49) și de o agricultură ce prezenta numeroase simptome de criză (Ulrich Im Hof, *Europa Luminilor*, Iași, 2003, p. 100).

⁹ De la discuții moderate, rezultate din cercetarea trecutului unor spații reduse la nivelul unor provincii (vezi, de pildă, Michel Morineau, *La pomme de terre au XVIII-e siècle*, în *Annales Économies Sociétés Civilisations*, nr. 6/1970, p. 1767-1784) s-a ajuns la verdictul curajoase, de verificat încă, precum cea a economistului german W. Roscher care lega saltul demografic european din veacul al XIX-lea în primul rând de răspândirea culturii cartofilor (Fernand Braudel, *L'identite...*, p. 654); a fost de asemenea subliniat rolul său în creșterea consumului de carne de porc, ca urmare a utilizării ca hrană pentru amintitele animale (Jean Jacquers Hémardinquer, *Faut-il «démithifier» le porc familial d'Ancien Regime?*, în *Annales Économies Sociétés Civilisations*, nr. 6/1970, p. 1746).

¹⁰ Pentru bătrânul continent se poate vorbi de un „succes definitiv” în intervalul 1700-1800 (Ferdinand Braudel, *Structurile*, vol. I, p. 190; Massimo Montanari, *Foamea și abundența. O istorie a alimentației în Europa*, Iași, 2003, p. 103); în cazul spațiului românesc acest fapt s-a petrecut abia în prima parte a veacului al XIX-lea, în cazul Transilvaniei fiind mult favorizat de marea foamete dintre 1813-1817 (Liviu Botezan, *Tendențe ale gospodăriilor nobiliare din Transilvania de a introduce plante tehnice și de a ameliora soiurile de pomi fructiferi și viță de vie în perioada 1785-1850*, în *Studii și documente arhivistice. Ștefan Meteș la 85 de ani*, Cluj-Napoca, 1977, p. 312; Idem, *Tendențe ale gospodăriilor nobiliare din Transilvania de a introduce plante tehnice și de a ameliora soiurile de pomi fructiferi și viță de vie în perioada 1785-1850*, în *Ialomița. Materiale de istorie agrară a României*, Slobozia, 1983, p. 251; Ladislau Gyémánt, *Contribuții statistice privind agricultura Transilvaniei, Banatului și Bucovinei în perioada 1720-1871*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie*, XXVII, Cluj-Napoca, 1985-1986, p. 164; Ioan Ciorba, *Crize existențiale și intervenționism statal în Transilvania la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor*, în *Analele Universității din Oradea, Istorie-Arheologie*, XIII, Oradea, 2003, p. 89-90), fără a se putea vorbi însă de o generalizare totală, în 1830 spre exemplu, în regiunea orașului Târgu Mureș fiind cultivat de un număr restrâns de oameni (Pal Judith, *Procesul de urbanizare în scaunele secuiești în secolul al XIX-lea*, Cluj Napoca, 1999, p. 135-136); la fel s-au derulat lucrurile și în Țara Românească (Ilie Corfus, *Agricultura Țării Românești în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, București, 1969, p. 63; 74-75; Ioana Constantinescu, *Agricultura în Țara Românească în timpul regimului fanariot*, în *Revista de istorie*, tom 32, nr. 4, București, 1979, p. 677).

¹¹ La sfârșitul veacului al XVIII-lea, spre exemplu, în ținuturile secuiești s-a putut constata o creștere a numărului «grădinilor de cartoafe» și a «vărziilor» (Ștefan Imreh, *Viața cotidiană la secui, 1750-1850*, București, 1982, p. 191); pentru discuțiile mai largi legate de acest aspect în cadrul spațiului rural transilvănean, vezi: Barbu Ștefănescu, *Grădina – spațiu intim și experimental*, în *Crisia*, XXIV, Oradea, 1994, p. 55-68.

concursul unor crize subzistențiale¹², pe care istoriografia s-a obișnuit să le numească de „Vechi Regim”¹³, înainte de a se transforma dintr-o „curiozitate botanică” într-un aliment ordinar. Nu trebuie neglijate nici insistențele oficialităților în acest sens, intens susținute de o literatură economică¹⁴ din ce în ce mai bogată în ce privește titlurile și tirajul¹⁵, chiar dacă, în linii mari, se acceptă faptul că eficiența măsurilor acestora a fost mai mică. În acest context pot fi amintite îndeosebi ordinele guberniale din 1767¹⁶ și din 14 martie 1769¹⁷ (prin care se recomandă cultura cartofului „mai ales în acele locuri unde grâul este de lipsă”), ordonanța din 23 aprilie 1770 formulată pe baza inspecțiilor din regimentele de graniță transilvănene¹⁸ ori tipăritura purtând titlul „Provodul cum trebuie pus și semanat crumpeant, sau după cum zic rumâni picoacele, care pot mult ajuta pre oamenii în lipsa de bucate” apărută, probabil, la Sibiu în 1795¹⁹, mulțumindu-ne să le amintim doar pe cele circumscrise intervalului propus în titlu.

Cele două circulare supuse analizei noastre în paginile de față se integrează într-o serie mai lungă, publicată de către Ed. I. Găvănescu în 1940²⁰. În ideea unei mai bune contextualizări și, implicit, a unei mai ușoare și eficiente utilizări ca instrumente de lucru, am optat pentru publicarea acestora în *Anexe* împreună cu reluarea celor editate în perioada interbelică.

Primul document²¹, redactat la Arad la 28 iulie 1787, consemnează primirea de către episcopul Pavel Avacumovici a scrisorii „fișpanului” Oradiei, groful Haller, prin care i se

¹² Izbucnite pe fondul unei agriculturi covârșitor cerealiere, puțin performantă, strâns legată de capriciile naturii (pentru evoluția climatică a spațiului transilvănean, a se vedea: Anton Cservény, *Cronica calamităților și epidemiilor din Ardeal, Banat și teritoriile mărginașe de la 1007-1872 (Din izvoare ungurești)* Cluj-Napoca, 1934, p. 17-18; Florian Dudaș, *Însemnări pe bătrâne cărți de cult*, București, 1992, p. 72-74; Idem, *Catastrofe naturale în Transilvania*, Oradea, 1999, p. 40-42; Paul Binder, Paul Cernovodeanu, *Cavalerii Apocalipsului: Calamitățile naturale din trecutul României (până la 1800)*, București, 1993; Cristian Apati, Ioan Ciorba, *Însemnări de pe registrele de stare civilă ale parohiilor ortodoxe din Bihor (sfârșitul secolului al XVIII-lea -1848)*, în *Cele Trei Crișuri*, Seria a III-a, nr. 7-8, Oradea, 2006, p. 4-6) și de o substanțială creștere demografică (pentru regiunea Aradului și a Bihorului a se vedea: Alexandru Roz, *Evoluția demografică a comunei Șiria până la 1848*, în *Ziridava*, VIII, Arad, 1977, p. 118-120; Geza Kovach, *Conscripția satelor arădene în 1828*, în *Ziridava*, XV-XVI, Arad, 1984, p. 105-123, Barbu Ștefănescu, *Lumea rurală din Crișana între Ev Mediu și Modern*, Oradea, 1998, p. 114-117).

¹³ Barbu Ștefănescu, *Crizele de „Vechi Regim” și complicitatea lor în introducerea unor culturi agricole noi*, în *Crisia*, XXIII, Oradea, p. 145-150; situații asemănătoare au fost consemnate și în ținutul învecinat al Ungariei (Imre Wellman, *Le monde rural en Hongrie au XVIII-e siècle*, în *Paysannerie française, paysannerie hongroise, XVI-e – XX-e siècles*. Volum publicé sous la direction de Béla Kopeczi et Éva H. Balasz, Budapesta, 1973, p. 142).

¹⁴ Sau nu neaparat obligatoriu, spre exemplificare putându-se aminti de cel de-al doilea volum al micii lucrări de dietică aparținând cărturarului Mátyus Istvan (1725-1802), apărut „cu cinci ani înaintea primei ordonanțe guberniale”, în care se insistă asupra multiplelor calități ale acestei culturi: „Căci cartoful, dacă este cultivat bine, gospodarul bun poate trage din el atâtea foloase, cât de la nici o altă pasăre de casă, în anii de secetă poate înlocui pâinea, poate servi la îngrășarea animalelor, iar cultivarea sa cere o osteneală minimă (...)” (József Spielman, *Restituiri istorico-medicale*, București, 1980, p. 335).

¹⁵ Cornelia Bodea, *Preocupări economice și culturale în literatura Transilvaniei dintre anii 1786-1830*, în *Studii*, IX, nr. 1, București, 1956, p. 87-106; Romulus Munteanu, *Contribuția Școlii Ardelene la culturalizarea maselor*, București, 1962, p. 26-27; Nicolae Edroiu, *Începuturile literaturii economice românești 1780-1810 (Studii și anexe)*, Cluj-Napoca, 1978; Idem, *Economic literature of the 1780-1820 period and Romanian Society*, în *Enlightenment and Romanian Society*. Edited by Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, 1980, p. 40-54; Ioan Lumperdean, *Literatura economică românească din Transilvania la sfârșitul sec. al XVIII-lea – prima jumătate a sec. al XIX-lea*, Cluj-Napoca, 1998.

¹⁶ K. Karlovsky, *Endre, A burgonya meghonosítása Erdélyben*, în *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, III évfolyom, Budapesta, 1896, p. 296; *Istoria României în texte*. Coordonator: Bogdan Murgescu, București, 2001, p. 404.

¹⁷ Nicolae Moldovan, *Documente de arhivă privitoare la unele reglementări agricole în Transilvania (secolele XVIII-XIX)*, în *Ialomița. Materiale de istorie agrară a României*, Slobozia, 1983, p. 69-70; Barbu Ștefănescu, *Evoluția agriculturii bihoreane în lumina planurilor cadastrale (sec. XVIII-XIX)*, în *Crisia*, XIX, Oradea, p. 560; Ioan Lumperdean, *op. cit.*, p. 211.

¹⁸ Valeriu Șotropa, *Districul grăniceresc năsăudean și locul său în lupta pentru progres social și libertate națională a românilor din Transilvania*, Cluj-Napoca, 1975, p. 165.

¹⁹ Caius T. Jiga, *Ordine guberniale transilvane și alte publicații românești (1766-1848)*, Brașov, 1970, p. 22-23; documentul, cu ușoare deosebiri ale titlului, este inventariat și de Aurel Răduțiu și Ladislau Gyémánt în *Repertoriul actelor oficiale privind Transilvania tipărite în limba română 1701-1848*, București, 1981, p. 229.

²⁰ Ed. I. Găvănescu, *Mărturii românești din Eparhia Aradului în veacul al XVIII-lea*, Arad, 1940, p. 116-120.

²¹ Arhivele Naționale. Direcția Județeană Bihor, *Fond Parohia Ortodoxă Buteni*, p. 52-54. O formă mult mai prescurtată a acesteia a fost publicată de Florian Dudaș, *Un catalog de documente din secolul al XVIII-lea identificat în părțile Zarandului. (Protocolul circularilor de la Mânerău)*, în *Sargetia*, XI-XII, Hunedoara-Deva, 1974-1975, p. 154, 156).

aducea la cunoștință textul circularei cu numărul 2595 referitoare la cultura cartofilor, precum și acordul „înălțatului împărat spre binele norodului rumânesc slujitoru” vizavi de acest lucru. Mergând pe aceeași linie, într-o manieră de altfel firească epocii în care a fost elaborat, la care trebuie adăugate eforturile pentru menținerea mitului „bunului împărat”, documentul debutează printr-o scoatere în evidență a preocupărilor imperiale „spre binele tuturor supușilor ai săi” și în special „cătră rumânii (care locuiesc, n.n.) în locuri munțenești” din Arad și Bihor, și care au avut nu o dată de suferit de pe urma lipsurilor alimentare (ca urmare a cultivării pe scară largă doar a porumbului) și a creșterii exagerate a prețurilor ce succedau anii „sterpi și neroditori”. Adresată așadar explicit populației care locuia în zonele montane din arealele amintite, circulara insistă îndeosebi pe avantajele culturii cartofilor sub raportul productivității și deci al asigurării unei mase alimentare sporite („roada pământului de cromptirile acestue capăt cu atâta mai vârtos răspunde cu cât cromptirile aceale mai sănătos folositoare și mai destul hrana spre traiu dau”), al puținelor cerințe față de sol („în pământ rău încă se fac”) și al dependenței mai mici față de condițiile climatice comparativ cu alte plante („nice răutatea vremilor așa le strică precum alte legumeni”). În paralel își propune „a scoate gândul cel nedrept, ca cum prin lucrarea cromptirilor pământului din bunătatea sa mult ar pierde”, susținând, în contră, „cum că pământul adese ori săpându-se și curățându-se cu mult mai bun și mai moale se face și de erbile cele netrebuincioase și nefolositoare să curățește”²².

Un rol important în implementarea acestor măsuri i-a fost rezervat clerului, lucru ușor de înțeles într-o vreme în care statul austriac depusesese deja susținute eforturi pentru a transforma Biserica (inclusiv pe cea ortodoxă) într-un instrument prin care să-și poată pune în practică o parte din intențiile modernizatoare²³. Învățătorul și preotul (care în destule cazuri îndeplinea și prima funcție) reprezentau, în cele mai multe situații, nu doar singurele elite ale lumii rurale din zorii modernității ci și persoanele care reușeau să câștige în cel mai înalt grad încrederea populației țărănești; cea acordată preoților era sporită și de nesiguranța materială a perioadei care a condus, dacă nu la o creștere a religiozității, cel puțin la o menținere a acesteia la cote înalte, întărind ideea că divinitatea continuă să fie nemulțumită de comportamentul oamenilor. Prin urmare, în final, „orânduitorul parohialnic cler” era îndemnat „cu toate mijlocirile (...) împlinirea înaltului acestueș sfârșit sărguința a sa și agiutorința a arăta”; într-un alt loc se preciza „ca ei voe aceasta împărătească mai din tâiu întru săvârșire a lua și aduce să se siluească și nevoiască, și cu pildă a sa pe norod spre lucrare una ca aceasta mult folositoare cromptirilor să învoințască”.

Rezultatele obținute în decursul unui an aproape întreg au fost însă modeste, în pofida tuturor insistențelor, în cuprinsul celei de-a doua circulară supuse atenției noastre²⁴ constatându-se cu regret „că s-au luat sama cumcă nu pretutindene și în tot locul preoții întru sămănare aceloraș norodului pildă bună au dat”. Drept răspuns la această situație s-a hotărât ca timp de 3 ani „la grecească neunită legi norodului rumânesc, care întră munți sau dealuri să află” să i se acorde cartofi pentru semănat, urmând ca cei care s-ar remarcă prin îmbrățișarea prevederilor din cuprins să fie recompensați.

Documentele de arhivă care au stat la baza acestui studiu vin să demonstreze, așadar, preocupările curții vieneze în favoarea rezolvării problemei alimentare cu care o bună parte din populația din regiunile Aradului și Bihorului a avut a se confrunta, în special în acei ani în care condițiile meteo se dovediseră potrivnice culturilor cerealiere. Cuprinsul lor, completat cu cel al celor publicate deja de Ed. I. Găvănescu, explică parte din reticențele și dificultățile care au însoțit pătrunderea sa în spațiul românesc, în pofida multiplelor avantaje pe care acesta le prezenta.

²² S-a dovedit, de pildă, că spre deosebire de cereale, cartofii nu „secătuiesc” pământul de sărurile sale minerale (Michel Peronnet, *Le XVIII-e siècle: des Lumières a la Sainte Alliance (1740-1820)*, Paris, 1973, p. 17).

²³ C. Apati, *Consistoriul Ortodox din Oradea – oficiu administrativ și agent al modernizării (sfârșitul sec. al XVIII-lea – prima jumătate a sec. al XIX-lea)*, în *Crisia*, 2002-2003, XXXII-XXXIII, p. 119-128.

²⁴ Arhivele Naționale. Direcția Județeană Bihor, *fond. cit.*, p. 76.

ANEXE

I

Circulara episcopului ortodox de Arad, Pavel Avacumovici, din 28 iulie 1787, emisă în urma scrisorii fișpanului Oradiei Mari, groful Haller, privitoare la introducerea culturii cartofilor.

Pentru cromptiri

Ectelențele sa d-mnul grof Haller fișpanul Orăzii Mari în scrisoarea sa mie (i)eri predată îmi arată voe înalțatului împărat spre binele norodului rumănesc slujitoru, care bine cucernicie ta acestă următoare Ectelenții sale scrisoare la mine trimisă destul vei cunoaște, care așa glăsuește:

2595 Grija cea fără de osteneală cu care a sa Cesaro Crăiască Mărire spre binele tuturor supușilor ai săi neîncetat învoințată iaste, cătră rumăni încă în locuri munțenești părțile acestora șezători de iznov sau întins.

Adecă a sa Cesaro Crăiască Mărire întru cugetare a lua bine au voit cum lăcuiori țarilor munțeneștii varmegii Bihării și Aradului mai ales din cucuruz sau tentiu și dacă anul vine starpă și neroditoriu aceia lăcuiori de toată obicinuita hrana sa lăsându-să în sușig cel mai de pe urmă cad.

Deci sușigul acesta pe pururea ca să împiedece cugetarea acolo sau luat ca modrurile spre traiu la munțestii rumăni să se înmulțască și așa urmând întru neaverea unelor alergarea la alte [să se împiedice].

S-au aflat cum ca roada pământului de cromptirile acestue capăt cu atăta mai vârtos răspunde cu cât cromptirile aceale mai sănătos folositoare și mai destul hrana spre traiu dau, în pământ rău încă să fac, nice răutatea vremilor așa le strică precum alte legumeni.

Pentru aceasta a sa Cesaro Crăiască Mărire milostivește a îngădui bine au voit ca începând de la anul munțestii rumănilor varmegii Bihării și Aradului sămănța de sămănătură cromptirilor din casele fiscalice varmegii în trei ani în zadar să se dea, și pă lângă aceasta lăcuiorii acele care mai puțin a opta parte holdei acee cu folos a o sămăna și va arăta, cum mai mare și mai găzduc roada din sămănatu lui s-au făcut în tot înca ca aceale munțestii saturi în care cromptirile acelea, cu mai nainte zisă și pomenit modru să vor face și rodi îndemnătoriu dară doi peste aceia trei ani tot din filialnică casa varmegii să să dea.

Îngăduitu-s-au așijderea de la care înalt loc ca precum în aceia zădarnică sămănța, care să va da din casa felialnică, așa și în darul care după măsura sârguinței și rodirei trebuie să să dea, preoți încă asemenea parte să aibă ca ei chiar de hasna sa îndemnați fiind pe supus norodul cu atăta mai tare să îndemne și spre lucrare să îndrepte.

Pe lângă acesta cu atăta mai adevărat ca să se îplinească și capete, mai ales să pohtește din minte norodului rumănesc a scoate gândul cel nedrept, ca cum prin lucrarea cromptirilor pământului din bunătatea sa mult ar pierde, însă de vreme ce aleanea s-au arătat și adevărit cum că pământul adese ori săpându-se și curățându-se cu mult mai bun și mai moale să face și de erbile cele netrebuincioase și nefolositoare să curățește, care adese săpare și curățire cromptirile cer și poftesc, deacă destulă roada lor trebuie însă fie.

Această prea înaltă voe spre binele pământ lucrătorilor munțestii rumănilor sus luată, preasfinții tale cu aceste spre acela capăt în știre să dă. Pentru că mai de obște folositoară acestă a fi să poată, aceași preasfinției ta precum norodului așa și mai ales supt orânduital parohialnic cler despre partea a sa îndemnul cu toate mijlocirile a face și pă lângă împlinirea înaltului acestueș sfârșit sârguința a sa și agiutorința a arăta bine să voește. Iară întra celelalte cu obicinuită cinstirea rămăiu preasfinției tale în Oradea Mare 6 zile lunii august plecat grof Haller Iosif.

Aceasta cu adevărat părințasca a sa Cesaro Crăești Mărirei grija spre fericirea norodului rumănesc pe la locuri adese ori sterpe și de nemică roditoare șezătoriului luat, bine cucernicia ta pe la încredințați parohialnici preoți vei corentalui, ca ei voe aceasta

împărătească mai din tăiu întru săvârșire a lua și aduce să se silească și nevoiască, și cu pildă a sa pe norod spre lucrare una ca aceasta mult folositoare cromptirilor să învoiașcă, ca întru acesta chip pomenitelor daruri și iarăși a sa Cesaro Crăești Mărirei milei vrednici a fi să arete și facă, întru care prea poruncindu-te Acoperemântul lui D-zeu rămăi binelor voitor

În Arad 28 zile lunii iulie 1787

Pavel Avacumovici

(Arhivele Naționale-Direcția Județeană Bihor, *fond. cit.*, p. 52-54)

II

Circulara episcopului ortodox de Arad, Pavel Avacumovici, din 8 aprilie 1788, referitoare la semănarea cartofilor.

Bine cucernice Kyr Protopopa, Mie iubite!

1. *Exțellenția Sa domnul grof Haller, fiușpanul Orezii-Mare, cere dela mine relație despre aceea a Sa Preînălțimei voea, care pentru sămănarea crumplilor prinu mine în 28 zil. lunii Iulie, anul 788, no. 2595, Bine-cucernicii Tale pentru vestire afară s'au dat; și voește acelaș a Sa Preînălțimi cu fapta sa o au împlinit și, cu pilda lui, alți oameni parohii sale, spre sămănarea crumplilor s'au învoiașat și îndămnat.*

2. *Deci, fiindcă a Sa Exțellenției Domnului grof Haller voea acolo îndrăptată a fi, să înăelege ca, de vreme ce aceiaș sămănări(i) crumplilor vreme au trecut, preoților carii doară înaintea parohialnicilor săi oameni cu pildă bună întru sămănarea aceloraș s'au arătat, dară să le împărțască, cară în pomenitul prin mine afară dat țircular dela a Sa Preînălțimea s'au făgăduit.*

Bine-cucernicia Ta dar numele și parohie unilor ca acelora preoților, fără toată îndălungarea, în scrisoare a-m(i) da să nu laș, ca eu încă năzăbăvindu-mă, Exțellentiei Sale domnul Grof pă aceia preoti a-i arăta să nu mă întârziească.

Prin care preporuncindu-te acoperământul (lui) Dumnezău, sânt.

Bine-cucerniciei Tale binele voitor,

In Arad. V., 8 zil. Aprilie 788

P. Avacumovici, m. pr.

(Ed. I. Găvănescu, *op. cit.*, p. 116)

III

Răspunsul protopopului Vasile Popovici, din 3 mai 1788, către episcopul Pavel Avacumovici, prin care confirmă îndeplinirea poruncilor referitoare la îndeplinirea rugăciunilor privind însănătoșirea lui Iosif al II-lea și pentru semănarea cartofilor.

*Preosfințitului Domnului Domnului Episcopu,
Mie pre milostivu Arhi-păstoru*

Porunca împărătească pintru rugăciune și ajutoru dela Dumnezeu, am primitu și pentru cranpe, Aprilie în 20 zile și am dat la toți scrisoare și am vighetuitu pre preoți să văzu, plinit-au porunca pentru cranpe și îndemnat-au pe poporeni săi ca să meargă să aducă? Și am aflatu că toți preoții au plinit și au îndemnat pe creștini, dară ei nu bagă nice într'o samă di aceie, că nu știu de ce-s bune.

Insă să află în protopopiatul meu la vr'o zece sate, care au destule, care ședu pe supt munte. Aceie le țin de demultu, că acolo nu să pre facu alte bucate; iară alte sate, care-s mai la țară, să hrănescu cu alte bucate, nu ca acele.

Intru altele sântu în pace toți preoții și creștinii, prin blagoslovenie Mării Sale. Cu aceasta rămăiu mai mică și plecată slugă Mării Sale.

Maiu 3 zile, 1788.

*Vasile Popovici,
protopop Peșteșului*

(Ed. I. Găvănescu, *op. cit.*, p. 118)

IV

Răspunsul protopopului Virgil Drăghici, din 8 mai 1788, adresat lui Pavel Avacumovici în legătură cu cultivarea cartofilor.

Preosfințite și preînalt vrednice Domnule Episcope, Domnule mie pre milostiv

In urmare premilostivirii Preosfințirii Tale sup. datumul zilelor 8. aprilie datei mie poruncă, afară de satul Agrigi, Almava, Cladova, toț(i) întru sămănare cronpilor parohielnicilor seteni cu pildă bună au fost, fiind cu însuș(i) iscălitura lor au întărit aceea, cum că numitel cronpire au sămănat. Iară mai sus pomenitelor tri satelor parohielnicilor preoț(i), pentru că n'au sămănat, aceasta pricină au dat, cum că semănță n'au avut, nici apoi dela tistură n'au cerut.

*Care cu umilințe arătând, milii și arhierestii blagosloveniei preporuncindu-mă, sămt
Al Preosfinții Tale plecat rob, Gavril Draghici, m. pr.
Mai 8, 788. Protopop Vilagogășului*

(Ed. I. Găvănescu, *op. cit.*, p. 119)

V

Răspunsul protopopului Constantin Protici din 26 mai 1788 adresat lui Pavel Avacumovici în legătură cu strângerea sidoxiei și semănarea cartofilor (scop în care anexează și un tabel).

Preosfințite și de Dumnezeu cuvântătorul Domnule și Stăpân mie prea milostiv

Prin scrisoarea aceasta arăt Preosfinției Tale precum scrisoarea, carea în 8 zile a lunii lui Apr. mi-ai trimis, u'am primit 15 zile a lunii lui Mai, pentru strângerea sidocsii și răspuns de sămănarea crunpirilor.

Pentru acela acuma trimit răspuns de rândul crunpirilor, care preot cât au sămănat în chili, în rabruce însămnate, numărul măsurilor, jumătate de măsură și un șfertar de măsură.

Lângă aceasta iarăș arăt Preosfinției Tale pentru bani de sidocsie, precum am strâns. Chemat a veni cu ei, acuma nu poci, că tocma mă aflu beteg tare; dară cât mai de graab, dacă voi dobândi mai bună sănătate, îndată voi veni cu ei.

*Prin aceasta rămâi Preosfinției Voastre, smerit și plecat,
Constantin Protici m. pr.
proto-pu Tot-Varadii*

In Tot-Varadie, 26 zile Mai, 788

ÎNSĂMNAREA

în protopopiatul Tot-Varadiei care preot căț(i) crunpiri au sămănat

Numele Satelor	Numele parohialnicilor preoți	Numărul măsurilor	Jumătate de măsură	Un ferial de măsură
Petrișu	Iosif Popovici	-	½	-
Roșia	Lazar Popovici	-	-	-
Corbești	Theodor Oloresc	-	½	-
Seliște	Vasile Popovici	-	½	-
Iltheu	Constantin Popovici	-	½	-
Tocu	Petru Neiculesc	-	-	1
Soverșin	Zaharie Popovici	-	-	1
Venești	Iosif Popovici	-	-	½
Pârnești	Theodor Gheberesc	-	½	-
Lupiști	Petru Negotesc	-	-	1
Baiea	Gheorghie Popovici	-	-	1
Groși	Petru Zămbăresc	-	-	1
Dumbrăviță	Gheorghie Popovici	-	½	-
Tot-Varadie	Constantin Protici	-	-	1
Giulița	Ioan Popovici	1	-	-
Ghevojdia	Iosif Neiculesc	-	-	1
Capruța	Gheorghie Popovici	-	½	-
Mănorostia	Grigore Popovici	-	-	1
Berzava	Petru Popovici	-	-	1
Conopu	Vasile Popovici	-	½	-
Odvoșu	Ioan Popovici	-	½	-

(Ed. I. Găvănescu, *op. cit.*, p. 119-120)

VI

Circulara episcopului Pavel Avacumovici, din 4 iunie 1788, emisă ca urmare a implementării nesatisfăcătoare a dispozițiilor din ordinul nr. 2595, din 28 iulie 1787.

Pentru cromptiri

Întru ce chip a sa Cesaro Crăiască și Apostolicească Mărire zădarnică sămănța spre sămănare cromptirilor peste 3 ani, la grecească neunită legi norodului rumănesc, care întră munți sau dealuri să află și lângă aceasta celor carii cu mai mare folos întru sămănare aceloraș să vor arăta peste numiții 3 ani. Dară milostivește a făgădui bine au voit și aceasta din casa filialnică varmegii afară a da au orânduit. Bine cucernicia ta împreună cu supt orânduiții protopopiatului său parohialnici preoți din scrierea Excelenții sale Domnul grof Haler fiișpanului Orăzii Mari cu numărul 2595 însămnată, iară prin mine supt datumul zilelor 28 lunii iulie anului 1787 afară dat lesne a pricepe ai putut; însă fiind că s-au luat sama cumcă nu pretutindene și în tot locul preoții întru sămănare aceloraș norodului pildă bună au dat; din poftorită Excelență sale Domnul grof Haller pre porunca tuturor preoților, iarăș pre poruncește ca ei în viitore vreme cerând de la slăvită varmeghie sămănța de cromptiri singuri întru sămănare aceloraș înaintea norodului mai din tie cu pildă bună să să arate și spre sămănare pe acelaș norodul cu denadins să îndemneze. Iară care dintră preoț sau parohialnici oameni mai mare roadă cromptirilor din sămănături să va vedea, pentru dobândirea pământului 2 zloți, dară la solgobirae locului să să arate, care bine cucernicii tale pentru ca despre parte a sa încă pe numită sămănarea cromptirilor pe parohialnici preoți ne lăsind să îndemneze și a sfătui cu aceasta spre acela capăt să poftirească, ca cu pre scris modru pe la toți preoții să curăntăluști, care pre poruncindu-te Acoperământul lui D-zeu rămăi bine cucernicii tale bun voitor

*în Arad în 4 zile iunie 1788**Pavel Avacumovici*(Arhivele Naționale-Direcția Județeană Bihor, *fond. cit.*, p. 76)